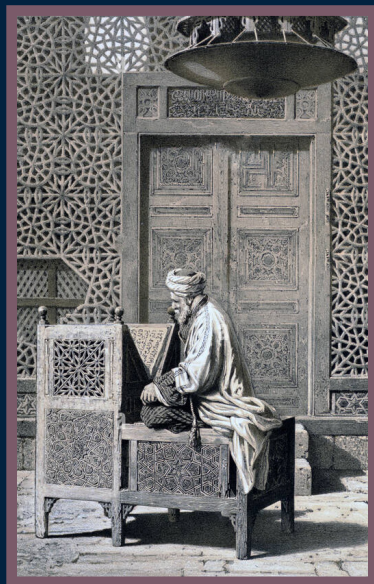


Ҳадисларни тасдиқлаш мезонларнинг янги таърифи

AUTHENTICATION
of Hadith • REDEFINING
THE CRITERIA



ISRAR AHMAD KHAN

(ШТ) «Китобларининг қисқача сериялари»

Ҳадисларни тасдиқлаш мезонларнинг янги таърифи

Исрор Аҳмад Хон



Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297
ББК 86.38-6
И 88

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
Херндон Виржиния АҚШ
Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)
Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Исрор Аҳмад Хон
Китобни ўзбекчага таржима қилган: Эшбоева Раҳат: – Б.: 2022
Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муассар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қондалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қаролат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №53**

Ҳадисларни тасдиқлаш: мезонларнинг янги таърифи (Uzbek)

Исрор Аҳмад Хон
ИИТ «Китобларининг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)
1444 АН / 2022 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-08-973-0

Authentication of hadith: Redefining the criteria (Uzbek)

Israr Ahmad Khan
IIIT «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1433 АН / 2012 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-590-5
IIIT
P.O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

ISBN 978-9967-08-973-0

УДК 297
ББК 86.38-6

ҲИТИ китобларининг қисқача сериялари

ҲИТИ китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир. Қисқа, осон ўқиладиган, вақтни тежайдиган шаклда ишлаб чиқарилган ушбу бириктирилган тезислар катта нашрнинг диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва китобхонларни бу китобнинг асл нусхасини ўрганишга ундайди.

Доктор Исрор Аҳмад Хоннинг «Ҳадисларни тасдиқлаш: мезонларнинг янги таърифи» китоби 2010-йилда тўлиқ нашр этилди. У ўз асарида ҳадисни тасдиқлашнинг нозик мавзусига мурожаат қилиб, хусусан ҳадиснинг *матн* мазмунига эмас, балки ҳикоя занжирининг давомийлиги ва тўғрилигига диққат марказида бўлганлиги баъзи ҳадисларни аҳадис ёки тўғридан-тўғри бошқа ҳадисларга зид бўлган, Пайғамбарни ўзига хос бўлмаган кўринишда тақдим этган, Қуръон таълимотларини акс эттирмаган ёки уларга зид бўлмаган деб қарайди. Бундан ташқари, у Пайғамбар вафот этганидан кўп ўтмай тарқалган кўплаб урф-одатларни ҳисобга олган ҳолда, уларнинг кўпчилигида мақсадли қалбакилаштиришлар борлигини инобатга олмаслик оқилона бўлар эди деб таъкидлайди. Улар эътиқоднинг асосий хабарларини бузибгина қолмай, балки сиёсий, иқтисодий ва ҳатто диний ёрдамни кучайтиришга қаратилган. Диний бўлинишлар сингари сиёсий бўлинишлар, асосан, ёш имон билан рақобат туфайли, ҳадисни ишлатиб, доимий ва таниқли дезинформация кампаниясини олиб борди.

Ҳадисни нотўғри қўллаш ва суиистеъмол қилиш янгилик эмас, аммо бугунги мураккаб, ўзгарувчан дунёда қалбаки, сохта ҳадисни экстремистик хатти-ҳаракатларни қонунийлаштириш, зўравонлик, айниқса аёлларга нисбатан зўравонликни оқлаш ва зўравонлик қилишга чақирувчи фатволар чиқаришда фойдаланиш оқибатлари шунчаки оддий эмас, лекин жуда хавфли. Бундан ташқари, ҳозирги кунда асосий нутқда ҳукмронлик қилаётган кенг тарқалган исломга қарши кайфиятларни ҳисобга олган ҳолда, исломий зўравонлик, қоқоқлик тезисини қўллаб-қувватлаш учун кенг тарқалган ва шафқатсиз фойдаланилган тўқилган ҳадисларни кўриб чиқиш жуда муҳимдир. Ислום илмларини яхши биладиган мусулмон уламолари аниқ тўқиб чиқарилган ва нафақат ёлғон талқин қилишга сабаб бўладиган, балки Қуръонга ҳам, Пайғамбарга ҳам хиёнат қиладиган жаҳолатни давом эттирадиган ҳадисларни ҳалоллик ва мардлик билан йўқ қилишга мажбурдирлар.

Исрор Аҳмад Хон тамонидан асл нусханинг қисқартирилган наشري

ҲАДИСЛАРНИ ТАСДИҚЛАШ: МЕЗОНЛАРНИНГ ЯНГИ ТАЪРИФИ

ISBNhbk: 978-1-56564-449-6

ISBNpbk: 978-1-56564-448-9

2010

КИРИШУВ

Қуръон ва ҳадис Ислом эътиқод тизимининг барча жабҳаларини, унинг инсон ҳаётида намоён бўлишини тартибга солади. Қуръон Аллоҳ Таолонинг аниқ нозил қилган сўзларини ифодалаб, Қуръон ва ҳадис амрлари кўрсатмаларининг амалий, услубий жиҳатларини ташкил этади. Аллоҳ (С.В.Т.) пайғамбар Муҳаммадга (С.А.В.) қуйидагиларни: Қуръон хабарларини танилган издошларига ўргатишини, одамларга машқ қилишни, Қуръон байти ҳадис ва суннат сифатида; Қуръонда нозил қилинган ҳақиқатни очиб беришни буюрди.

Шу мақсадда қуйидаги жиҳатлар тўғри бўлиб, Қуръонда айтилган: Аллоҳнинг марҳамати Унга ва Пайғамбарига итоат қилганларни қамраб олади; 1) итоат талаб қилинади; 2) қасддан бепарволик жиддий жиноятдир; 3) Пайғамбар барча ҳаёт тортишувларда ҳакамдир; 4) Аллоҳ ва Пайғамбарнинг кўрсатмаларидан қочиш ва уларни эътиборсиз қолдириш охир-оқибат ҳаётдаги муваффақиятсизликка олиб келади; 5) инсон қилмишларини маъносиз бўлишига олиб келади.

Ҳозирги кунда мусулмонлар ҳадисга бўлган муносабатларида тўрт тоифага бўлинадилар: унинг мусулмон ҳаётидаги аҳамиятини бутунлай рад этадиганлар; ҳақиқийлигидан қатъий назар, барча аниқ нарсаларни кўр-кўрона қабул қиладиганлар; амалий мақсадлар учун беғараз равишда ҳадисни танлаганлар; пайғамбарлик анъаналарининг муқаддаслигига ишонадиган, аммо Исломиё ҳаёт ва таракқиёт учун мантқиқий, амалий аҳамиятга эга эканлиги билан уларга эҳтиёткорлик билан ёндашадиганлар.

Бугунги кунда мусулмонлар ўзларининг фикрлари, амалларида Қуръон ва Суннатдан йироқ бўлганликларидан кўра Пайғамбарнинг қадимги анъаналарига қатъий риоя қилишдан озроқ азият чекмоқдалар. Масалан, ҳадис ва суннатни шартсиз севадиган ярим саводли мусулмонлар ўзларининг маъносида адашиб, сўнгра саҳиҳлигидан қатъий назар, пайғамбарлик урф-одати деб

номланган нарсага кўр-кўрона риоя қилиш орқали бошқаларни йўлдан оздириши мумкин. Бу ҳолат мусулмонларнинг ҳаётнинг деярли барча соҳаларида, шу жумладан, диний, маънавий жиҳатдан қоқоқлиги ва таназзулининг асосий омилларидан биридир.

Бугунги кунда мусулмон дунёсида биз фақат Қуръон оятлари, пайғамбарлик анъаналарини халқнинг асосий ва яширин манфаатларига фойда келтирадиган нарсаларни танлаш йўналишини кўрмоқдамиз. Бошқа томондан, суннат, ҳадисларга мутаносиб ёндашиш фақат ишончли бўлган пайғамбарлик анъаналарига ишониш ва амал қилишни англатади.

Ҳадис тўпламлари, ҳақиқатлилиқ даражаларига кўра одатда тўрт тоифага бўлинади: энг саҳиҳ асарлар, масалан Бухорий ва Муслим асарлари; ал-Термизий, ал-Насаи ва Абу Довуд каби бир нечта шубҳали хабарларга эга тўпламлар; Ибн Можа ва Аҳмад тўпламлари; ал-Табарани каби кўплаб заиф ва тўқилган анъаналарга эга тўпламлар.

Ҳадисларнинг саҳиҳ эканлиги, муҳаддисларнинг фикрига кўра, бутунлай ҳадисларни хабар қилувчи ровийлар занжирининг ҳақиқийлигига боғлиқ. Ҳадис матнини тасдиқлаш орқали ҳадиснинг ҳақиқийлигига деярли жиддий эътибор берилмайди. Мусулмон уламолари, агар ҳадис ровийлари занжири бешта мезонга жавоб берса, унда ҳадисни ишончли деб ҳисоблаш керак: ровийлар занжиридаги давомийлик; характернинг яхлитлиги; хатосиз сақлаш; яширин нуқсонлар йўқ ва ҳар қандай оғишлардаги хавфсизлик. Сўнгги икки мезон ҳадис матнини ўрганишга ҳам тегишли бўлсада, ҳадисшунослар ҳадис матнини ўрганишда уларни камдан-кам ҳисобга олишади.

Шу билан бирга, ҳадисни *матн* нуқтаи назаридан кўшимча кўриб чиқишни асослайдиган кўплаб сабаблар мавжуд, шу жумладан, маълум бир ровийнинг мавқеи ва баъзи ровийларнинг ҳисобнинг тўғрилигини сақлаб қоқолмаслиги ҳақидаги тортишувлар, бунда аксарият муҳаддислар пайғамбарлик анъаналари Пайғамбарнинг

сўзларига ўтмаган, аммо чалкашликка олиб келиши мумкин бўлган хабарнинг маъноси жиҳатидан деб ҳисоблашади.

Аллоҳнинг саломи ва баракаси у билан бўлсин. Мухаммад (С.А.В) пайғамбарнинг исми зикр қилинганда ҳар доим шундай дейилади. Бундан ташқари, бир хил масалага оид баъзи маърузалар сўз ва маъно жиҳатидан фарқ қилганда, ҳисоботлар орасидаги матнли зиддиятлар пайдо бўлади. Олимлар, одатда, хабарлардаги бундай тафовутлар ҳикоялардаги хатолар туфайли эмас, балки Пайғамбар ҳар хил вазиятларда баёнотлар турлича қилганликлари учун деб ўйлашади. Яна бир сабаб – бу «хато» ҳақида ишончли ровийларнинг таъкидлашидир: баъзида ҳикоялар занжири ниҳоятда ишончли, аммо ҳикоя матнида аниқ бир муаммо бор. Матнни нуқсоннинг мумкин бўлган манбаси сифатида кўриш ўрнига, ҳадис шарҳловчилари ровийни айблашади. Бунинг ўрнига, матндаги нуқсонни аниқлашнинг баъзи мезонлари бўлиши керак.

Ривоятни амалий тўғрилаш жараёни ҳам ҳадисни ўрганишни оқлайди. Саҳобалар даврида ҳам пайғамбарлик урф-одатларини намойиш этишга, айниқса уларнинг тўғрилигига эътибор беришга жиддий диққат қаратилади. Нотўғри етказилган ва кейин мутахассислар томонидан тузатилган Пайғамбарнинг баъзи баёнотлари, барибир баъзида тушунмовчиликларга олиб келди.

Ҳадисларни ўрганиш ҳозирги даврдаги ҳадисларнинг долзарблигини аниқлашда жуда муҳимдир: Қуръон ва ҳадислар Пайғамбар таълимотини ўзида мужассам этиб, уларни кундалик ҳаётимизда амалда қўллаш кўзда тутилган. Шунинг учун Қуръон ва ҳадис тафсирини диққат билан ўрганиб, матнни қайта кўриб чиқиш керак. Ўрганишнинг яна бир сабаби – ҳадиснинг услубий ўлчовини тушунишдир: пайғамбарлик урф-одатларини қонуний хилоф тоифаларга бўлиш мумкин, уларнинг баъзилари мажбурий, баъзилари эса шарт эмас. Мажбурий урф-одатлар Қуръон, инсон ақли ва суннатга нисбатан тарихий давомийлик билан (*мутаватир*) қаралади. Ҳадис ва Қуръон бир-бирига қарама-қарши

бўлганида, олимлар улар ўртасида мурасага келишлари керак. Агар бунинг иложи бўлмаса, анъаналар ҳақиқий мақомини йўқотади. Фақат анъаналарнинг ҳақиқий матнидан услубий ва амалий қўлланма сифатида фойдаланиш мумкин.

Баъзи ҳадис матнларини қалбакилаштириш эҳтимолига келсак, уларнинг ҳақиқий сони минглаган. Ҳадисшунослар, шубҳасиз, ҳақиқатни ёлғондан ажратиш учун қўлларидан келган барча ишни қилдилар, аммо жуда эҳтиёткорлик ҳаракатларга қарамай, улар 100% аниқликни таъминлай олмадилар. Шунинг учун, эҳтимол, баъзи бир тўқиб чиқарилган урф-одатлар, уларнинг орқасида турган ровийларнинг ҳақиқий занжири туфайли ҳали ҳам ҳақиқий деб ҳисобланмоқда. Бизда тўқилган урф-одатларни энг машҳур манбаларда синаб кўришнинг индивидуал анъаналар матнини ўрганишдан бошқа усули йўқ.

Мусулмон ҳуқуқшунослари орасида мусулмонлар ҳаёти билан боғлиқ баъзи масалаларда жуда кўп келишмовчиликлар мавжуд, чунки маълум бир анъаналарнинг баъзи матнлари бошқа матнлардан устундир. Ниҳоят, ҳадисни ўрганиш билан боғлиқ олимларнинг масъулияти ва вазифаси ҳали тугамаган. Ҳадислар исломий ҳаётда жуда муқаддас ўринни эгаллайди, аммо бу муқаддаслик фақат Пайғамбарнинг ҳақиқий урф-одатлари учун уларни ишончсиз деб ҳисоблаш керак эмас.

Ёзиб қўйилган пайғамбарлик анъаналарининг турли хил матнлари ўртасидаги зиддият ғояси ҳар қандай қизиққан мусулмонга ноқулайлик туғдиради. Ал-Бухорий ва Муслимда ёзилган урф-одатларни ўқиш ва таҳлил қилишда қуйидагилар равшан бўлади: ҳадис тафсирчилари ҳеч қандай аниқ белгиланган умминсоний ҳадис шарҳлари тамойилларидан фойдаланмаганлар ва ҳадисга бўлган муносабатларида анъаналар матнига эмас, балки ҳикоялар занжирига эътибор қаратишда етарлича мувозанатли бўлмаганлар.

Биринчи боб

Пайғамбарлик анъаналарида сохталаштириш: Сабаб омиллари ва уларни бартараф этиш чоралари

Ҳадисга ўрнатилган ёндашувда, агар ровийлар (*санад*) занжири ҳақиқий бўлса, ҳадис таркибида бўлиши мумкин бўлган муаммо(лар)дан қатъий назар саҳиҳ деб ҳисобланади. Анъаналар матнларидаги ҳар қандай аниқ номувофиқликларни изоҳлаш мумкин, аммо бу икки манбадан келган ҳар қандай хабарни ҳақиқий эмас деб эълон қилиш деярли қабул қилинмайдиган ўрин ва фактик ҳақорат деб ҳисобланади.

Пайғамбарлик урф-одатларидаги сўзма-сўз ва техник тўқиш, ният билан ёки ният қилмасдан Пайғамбарга баёнот ёки амалиётни сохта нисбат бериш демакдир. Ушбу бобда пайғамбарлик анъаналарини тарихий нуқтаи назардан сохталаштириш, бунга сабаб бўлган омилларни аниқлаш ва таниқли мусулмон ҳокимиятлари томонидан олиб борилган чора-тадбирларга эътибор қаратилган. Ҳадисшунослар урф-одатларда ишлатиладиган апокрифик бўлган турли хил баёнотларни аниқладилар, уларнинг баъзилари бадиий адабиётга ишора қилмоқда. Муаллифлар *Санадда* баъзи устун ва бўрттирилган иборалар ёки аниқ бўлмаган сифатлар ишлатган телерадиокомпанияларга мурожаат қилишганда, улар уйдирмаларга ишора қилувчи аниқ атамаларни ташкил этади. Нуфузли ҳадисларда анъанани номақбул деб эълон қилиш учун, жумладан, «тўқима», «ёлғон» ва «асоссиз» бир нечта атамалар (арабча) ишлатилган.

Пайғамбарлик урф-одатларининг шаклланиши Усмон, учинчи халифалик ҳукмронлигининг ўрталарида бошланиб, Али ва Муайвия ҳукмронлиги даврида авжига чиқиб, мусулмонлар тарихининг кейинги йилларида Аббосийлар даврига қадар давом этган. Ушбу қасддан уйдирмалар Халифат ва унинг ворислиги тўғрисида жамоатчилик фикрига таъсир ўтказишни, ислом таъ-

лимотининг асл моҳиятини камситишни ёки ўз манфаатларини илгари суришни истаганлар томонидан Пайғамбаримиз номидан ихтиро қилинган кўринади. Кенгайиб бораётган мусулмонлар империясининг учинчи халифаси Усмонга қарши сиёсий қарама-қаршилик унинг ўлдирилишига олиб келди. Алининг тўртинчи халифа этиб тайинланиши етакчи шахслар ўртасида янада кўпроқ қаршилик кўрсатди, жамоани учта асосий сиёсий лагерга ажратиб, ҳарбий можаро ва ишончсизлик муҳитини келтириб чиқарди.

Сиёсий гуруҳлар мусулмонларнинг аксариятини ўз тарафларига тортиб олишга интилиб, қисман ўз ўринларини қўллаб-қувватлаш учун Пайғамбар номидан урф-одатларни яратиш орқали қилдилар. Вазиятнинг кескинлашиши пайтида тўқиб чиқарилган урф-одатлар таниқли раҳбарларни қоралади ёки рағбатлантирди. Масалан, сохта урф-одатлар туфайли халифа Муайвиянинг мавқеи қандай кўтарилганлиги, шунингдек, бошқа сохта хабарларда у қандай ҳукм қилинганлигини кузатиш мумкин. Шунингдек, пайғамбарнинг таниқли рафиқаси Оиша Пайғамбар билан турмуш қурганлиги тўғрисида ва унинг қуйидаги сўзларида: «Пайғамбар аёл бошчилигидаги одамлар муваффақиятга эриша олмаслигини эълон қилди» деб ҳам фойдасига ва ҳам Пайғамбарнинг таниқли рафиқаси Оишага қарши урф-одатлар тўқиб чиқарилди. Бундан ташқари, кўплаб афсоналар пайдо бўлди, улар Пайғамбарга тегишли бўлиб, халифа Али ибн Абу Толибни мадҳ этдилар, масалан, Аллоҳнинг юзига қараш бу садокатнинг намоёнидир, деб таъкидладилар. Аксинча, Пайғамбар Алига қарши: «Етакчилик сизга ёки сизнинг авлодларингизга тегишли эмас», – деган.

Ислом ва мусулмонларга қарши душманлик миссияларида ислом тарихида «икки юзламачилар» номи билан танилган бир гуруҳ ташқи томондан Исломни танқид қилган, аммо бидъат эътиқодларини тарқатиб, ичкарида душманлик сақлаган. Улар исломий ҳаётнинг аксарият соҳаларида урф-одатларни тўқиб чиқардилар. Шундай бидъатчилардан бири, ўлимидан олдин, қонунни

ноқонуний ва ноқонуний ишни қонуний қилиш учун Пайғамбар номидан 4000 та урф-одатларни тўқиб чиққани ҳақида даъво қилган. Бундан ташқари, Мадинада ғазабланган баъзи гуруҳлар сохталаштириш йўли билан Исломнинг асосий таълимотларини *Аҳадис* (*ҳадислар*) нинг барчаси мусулмонларнинг бирлигини бузишга эътибор беришган. Исломни қабул қилган яҳудий Ибн Сабаъ бир қанча пайғамбарлик урф-одатларини тўқиб чиқариб, уларни мусулмонлар жамоасига тарқатди. Исломнинг муҳолифлари тўқилган урф-одатлар, шу жумладан, закот беришни тўхтатиш, исломий мерос қонунларини ўзгартириш ва мусулмонлар ўртасидаги никоҳни бузишга қаратилган кўплаб ажойиб мисолларни келтирдилар.

Янги подшоҳликларнинг киритилиши туфайли мусулмонлар ҳудудининг кенгайиши мумкинлиги олимлар ўртасида янги мунозаралар ва Қуръоннинг мавқеи, инсон тақдирининг олдиндан белгиланиши тамойили, инсон эркинлиги, гуноҳнинг моҳияти ва бошқа мавзулардаги қарама-қарши қарашларни келтириб чиқарди. Илоҳий гуруҳларнинг аъзолари имоннинг табиати каби мавзуларда Пайғамбаримиз номидан урф-одатларни тўқиб, жамоатчиликни ишонтиришга интилдилар.

Ислом тарихининг дастлабки даврида *Аҳадис* (*ҳадислар*)ни сохталаштириш йўналишини келтириб чиқарган яна бир йўналиш қонуний рақобат эди. Энг таниқли ҳуқуқшунослар ўртасида тортишувлар бўлганида, улар Ислом қонунларини шарҳлаб, ўз ижтиҳодлари асосида халқни бошқарганлар. Афсуски, бу буюк имомлар ва уламоларнинг издошлари уларнинг кичик фарқларини жиддий деб ҳисоблаб, ўзларининг ҳуқуқшунослик мактабларини қўллаб-қувватлаш учун урф-одатларни тўқишни бошладилар. Ушбу уйдирмаларнинг бирида Пайғамбаримиз кимдир намозда қўлини кўтарса, унинг намози қабул қилинмайди, деб айтган.

Иккинчи сохталаштиришнинг бошқа асосий сабаблари орасида тижорат тарғиботи турли исломий давлатлар сулолаларида дав-

лат ҳомийлиги учун амбиция ёки очкўзлик бор эди. Ислоннинг дастлабки уч асрида, ислоний ҳукмронлик бутун дунёга тарқалганда, ишбилармонлар тижорат реклама учун пайғамбарлик анъаналаридан фойдаланишга киришдилар. Анор, хурмо, бодом ва бошқа нарсалар каби савдо маҳсулотларини нишонлайдиган кўплаб анъаналар яратилган. Бошқа одамлар ўзларини ровийлар, масжидларда издошларини жалб қилиш учун тўқилган урф-одатларни ўқиётган ёки жамоатчиликка таъсир ўтказиш учун қилган диндорлар сифатида тутишган.

Пайғамбар анъаналарига риоя қилган ҳолда мусулмон уламолари ушбу сохталаштириш муаммосини ҳал қилиш учун қуйдагиларни қилдилар: улар пайғамбарлик анъаналарида санада тизимини ишлаб чиқдилар; ҳадис муҳбирларини ўрганган ва фақат ишончли манбалардан фойдаланган; журналистларнинг таржимаи ҳолларини тузган; Пайғамбаримизнинг ҳақиқий урф-одатлари тўғрисида асарлар тўплаган; ишончсиз ва узоқ анъаналарга эга асарларни йиққан.

Ислоннинг дастлабки кунларида одамлар Пайғамбаримиз номидан сон-саноксиз сўзларни айтишга мойил эдилар ва бу мусулмон умматининг буюк раҳбарларини ҳаётга татбиқ этувчи ечим топишга ундади. Улар ҳар бир ҳадисдан олдин ривоят матни билан бирга ровийлар занжири бўлиши кераклигини ва ҳадис ривояти фақат ишончли манбалардан келиб чиқиши кераклигини таъкидладилар. Сон-саноксиз ҳадис ривоятчиларининг ҳаётини ўрганиш, улар чинакам, заиф, ишончсиз ёки ишлаб чиқарувчиларми деган савол каби нозик вазифа эди. Таниқли олимларнинг катта қисми ҳадис ровийларининг мавқеини ўрганиш орқали ушбу вазифани ўз зиммаларига олдилар. Ровийларнинг шахси бўйича олиб борилган батафсил тергов натижасида ким ишончли ва ким ишончсизлигини аниқлади. Ҳадис ровийлари тўрт тоифага бўлинган: ишончлилиги бир овоздан бўлганлар; заифлиги шубҳа қилмаганлар; олимлар ўртасида тортишувларга сабаб бўладиганлар; улар бир овоздан ёлғончилар деб эълон қилинади.

Пайғамбаримиз номидан тўқилган урф-одатлар, эҳтимол асарлар илгари тарк қилинган бўлар эди. Гарчи уларни уйдирма деб атаган бўлсаларда, муҳаддислар уларни ёдлаб, кейинги авлодларга уларнинг тўқима урф-одатлари эканлиги тўғрисида аниқ хабар билан етказдилар. Кейинги авлод олимлари келажакдаги олимларга уйдирма нарсаларни эслатиб туриш учун уларни сақлаб қолишди. Ҳар бир асар сохталаштиришни қўллаб-қувватловчи батафсил ва ишонарли далилларни ўз ичига олади, шу билан бирга ҳар бир қайд этилган аънаналарда келтирилган ровийлар занжирига ва ишлаб чиқарувчилар ўзларининг занжирларида ишончли манбалар номларидан қандай фойдаланганларига эътибор беришади.

Иккинчи боб

Мусулмон уламоларининг ҳадиснинг саҳиҳлигига қўшган ҳиссаси

Ушбу бобда олимларнинг ҳиссаси икки жиҳатдан: ҳикоялар занжири ва *матн* билан белгиланади. Ҳар бир ҳадис ровийлар занжири (*санад*) ва таркиб / *матн* (*матн*) дан иборат. *Санад*, узок ёки қисқача, Пайғамбарнинг сўзлари ёки ҳаракатлари етказилган манбалар номларини англатади. *Матн* – Пайғамбар айтган ёки қилган ишларини етказадиган ҳисоб сўзлари. Пайғамбаримиз давридан 30 йил ўтгач, ҳикоялар занжири шубҳасиз эди. Бу даврда барча эътибор ҳадис матнига қаратилди.

Ҳадисларни текшириш биринчи мусулмон халифаси Абу Бакр даврига тўғри келади. Ўзини хатолардан ҳимоя қилиш учун, битта ўртоқ айтган ҳадисни бошқа ўртоқ тасдиқламагунча қабул қилишни рад этди. Саҳобалар авлодидан бўлган олимлар ҳадисни қўшимча текширувсиз қабул қилишга журъат этмадилар. Кейинги авлод олимлари ҳадисни барча ривоятчилари жуда

ишончли эканлигини аниқлаганларидагина саҳиҳ деб таснифладилар. Исломнинг биринчи асрининг иккинчи ярмидан бошлаб ҳикоячилар занжири ва улар билан боғлиқ биографик луғатлар ҳадисни тасдиқлашда муҳим ўрин эгаллади. Кейинчалик ҳадис ровийларининг бу билимлари занжирни тасдиқлаш учун кенг қўлланилган. Агар занжир саҳиҳ деб топилган бўлса, унда ушбу занжир орқали узатилган *матн* ҳақиқий эканлиги аниқланди. Занжирдаги ҳар қандай муаммо ҳисоботни заиф ёки ишончсиз деб таснифлашга олиб келади. Ҳадисни тасдиқлаш оғзаки шаклда Исломнинг биринчи ярим асрида сақланиб қолди. Ал-Бухорий даврига келиб, кўплаб ёзма тўпламлар мавжуд бўлган, аммо бу асарлар муаммоларга тўла эди. Ал-Бухорийнинг энг қийин вазифаси мавжуд бўлган энг ҳақиқий асарларни ўз ичига олган асар яратиш эди. Бунда у 600 минг йиллик аъёнларни танлаши керак эди. Муслим 300,000 ҳисоботдан *Аҳадис* (ҳадис)ни танлади. Ушбу ва бошқа кейинги ҳадислар уларнинг мухбирлари орқали тасдиқланган. Шу билан бирга, матнни текшириш ва занжирнинг аутентификацияси асосида ҳисоботлар ёзилган бирон бир ҳадис асарини аниқлаш мумкин эмас. Матн нуқтаи назардан айрим масалалар бўйича тарқоқ фикрлар ва кузатувлар баъзи олимларга тегишли бўлиши мумкин, аммо илмий меросда катта ҳаракат йўқ.

Ҳадис мутахассислари ҳадисларнинг асослилиги ва ишончлилигини аниқлаш учун бешта умумий қабул қилинган мезонни ишлаб чиқдилар: давомийлик; ҳикоя яхлитлиги; ҳисоботнинг аниқлиги; дефицит етишмаслиги ва ниҳоят оғиш йўқ эканлиги. Агар ҳадис ушбу беш мезоннинг барчасига жавоб берса, у саҳиҳ ҳисобланади. Заиф ҳадис, саҳиҳ ҳадис шартларига жавоб бермайди. Ҳадис мақбул бўлиши учун узатиш занжири узлуксиз бўлиши керак; транзиттерларнинг ҳеч бири ҳикоячилар занжирида бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир узатувчи ҳадисни тўғридан-тўғри олдидаги узатувчидан эшитиши керак эди. Ҳар бир занжир Пайғамбар ёки унинг шериклари билан бевосита алоқада бўлиши керак. Занжирдаги ривоят қилувчи Ислом динига ишонувчи ва соғлом характерга эга бўлиши керак. У куфр, иккиюзла-

мачилик, ақлдан озиш ёки биологик вояга этмаганлиги сабабли дисквалификация қилинади. Охир-оқибат, ривоят қилувчи кучли ва соғлом хотирага эга бўлиши керак.

Ал-Бухорий ва Муслим барча замонларнинг энг таниқли ва хурматли ҳадисшунослари саналадилар. Уларнинг аниқ белгиланган мезонларга асосланган таснифлаш, тадқиқ қилиш усули бугунги кунда маълум бўлган ҳадисларни тасдиқлаш билан методологияга асос яратди. Улар ҳадисларни тасдиқлаш соҳасида ўқитувчи ва кашшофлар мақомига эга.

Замонавий Ўзбекистонда туғилган Имом ал-Бухорий, ҳар бир башорат анъаналарини энг ишончли асарлар тўпламига қўшилишидан олдин, унинг ҳикоялар занжирининг қаттиқ синовидан ўтган. Эронлик имом Муслим, ал-Бухорий услубига амал қилган, аммо у Муслимнинг ривоят занжирларини муаммоли деб топган. Муслим ижодининг гўзаллиги – худди шу мавзудаги барча ишончли хабарлар ал-Бухорий сингари тарқоқ ҳолда эмас, балки бир жойда ёзилган урф-одатларнинг махсус тартибида.

Нуфузли ҳадисларда бирон бир мавзу умумжаҳон мезонларга мувофиқ ўрганилмаган. Ал-Бухорий ва Муслим ҳадис ровийлари занжирини тасдиқлаш матннинг тўғрилигини кафолатлашига амин эдилар ва шу сабабли ровийлар занжирини синчковлик билан ўрганиб чиқдилар. Ҳадис асарларини, айниқса саҳиҳ деб топилган асарларни танқид қилганларида ҳам, бу фақат занжир таҳлили нуктаи назаридан эди. Бошқа бир қанча олимлар матнни ўрганиш орқали ҳадисни тасдиқлашда катта ҳисса қўшдилар ва бунинг мезонларини аниқлашга ҳаракат қилдилар.

Олим Мисфир Гурм Аллоҳ ал-Думайни ҳадисни Қуръонга мурожаат қилган ҳолда ўрганишда саҳобаларнинг амалиётини тасвирлаш учун аниқ мисоллар келтиради. У бошқа ҳадисшунослар томонидан ҳар қандай муаммоларни Аҳадисда аниқлашда фойдаланилган усулни кузатиб, бу урф-одатлар Қуръон томонидан тасдиқланганлигини таъкидлаб, индивидуал урф-одатларни

сахих урф-одатлар, ўрнатилган тарих, асоссиз сўзлар ва маънолардан халос бўлиш, нотўғри сўзлар ва маънолардан, Ислом қонунларининг асосий қоидалари ва тамойилларидан, жирканчлик ва имконсизликдан озод бўлиш билан таққослаш орқали келди.

Мусулмон ҳуқуқшуносларнинг ҳадислар матнларига бўлган ёндашувини ўрганиб ал-Думайний Қуръон, Суннат, Умматнинг бирдамлиги, саҳобаларнинг амалиёти, мантиқий ўхшашликлари, умумий тамойиллари ва анъаналарнинг таъсирини мезон сифатида аниқладилар. Умуман олганда саҳобалар давридан бери мусулмон уламолари Пайғамбар анъаналарини сақлаш ва тасдиқлашга алоҳида эътибор беришган. *Аҳадис* биринчи навбатда уларнинг ривоят занжири ва ҳадис матни нуктаи назаридан текширилди. Ҳадиснинг буюк асарлари тўпланган I ва III асрларда олимлар занжирли тадқиқотлар диққат марказида бўлган баъзи мезонларни ишлаб чиқдилар. *Аҳадис уламолари ҳадисларнинг* матн текшируви ҳақида тамойил қатори гапиришган. Бундай асарларнинг энг машҳурлари Ибн ал-Жавзий, Ибн ал-Қаййим ва ал-Думайнийдир.

Учинчи боб

Қуръон ва ҳадисларнинг саҳихлиги

Ушбу бобда ҳадис Қуръоннинг асослари ва йўналишлари асосида кўриб чиқилган. Мусулмон уламолари Қуръоннинг ҳадисга нисбатан тутган ўрни тўғрисида бир овоздан таъкидлаб, ёзиб қўйилган пайғамбарлик урф-одати ва Қуръон ўртасидаги муросасиз зиддиятда ушбу анъана қабул қилиниши мумкин эмас деб рад этилиши кераклигини таъкидладилар. Шундай қилиб, Пайғамбарнинг сўзлари ва амаллари *баян* байни рамзий маънога эга бўлганлиги сабабли, Қуръон ҳам, *баян* байроғи ҳам бир-бирини тўлдириши керак.

Нисо сурасининг 59-оятда имон келтирганларни ҳар қандай тортишувда Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарини ҳакам қилишга чақиради. Мусулмонлар Қуръон оятлари, Пайғамбарнинг сўзлари ва амаллари, Ислом қонунлари тўғрисида Пайғамбаримизнинг рафиқаси Оиша билан тез-тез маслаҳатлашадилар. Унинг Қуръон ҳақидаги ҳадисга муносабати шундан иборат эдики, гарчи Пайғамбарга тегишли бўлган тўқиб чиқарилган анъаналарни рад этган бўлса ҳам, у Қуръонга ёки Пайғамбарнинг айтган сўзларига зид бўлмаслиги керак. Сохталаштиришнинг кўплаб мисоллари Пайғамбарнинг, шунингдек, Иброҳим Пайғамбарга тегишли ва куйидагиларга оид: инсон тақдирини олдиндан белгилаш; инсоннинг ҳаракатлари жаннатга киришга ҳеч қандай алоқаси йўқ; Исломни қабул қилишга мажбурлаш; Мусонинг ўлимини кечиктиришга қодирлиги; аёлларнинг эрларига ва бошқаларга хиёнат қилишининг асосий сабаби сифатида Момо Ҳавони келтирган баёнотларга қаратилган.

Тўртинчи боб

Мантиқий саҳиҳ анъаналар орқали ҳадисни тасдиқлаш

Ушбу боб Пайғамбаримизга хос саҳиҳ урф-одатлардан фойдаланиб ҳадисларни матнли ўрганишга бағишланган. Имон келтирганлар учун пайғамбарнинг мавқеи – бу ҳакамнинг мавқеи (4:65), унинг ҳукмлари якуний. (33:36) Пайғамбаримиз ўз топшириғини йигирма йилдан кўпроқ вақт давомида бажариб, тугатишдан олдин, Қуръонни тушунтириб, Аллоҳнинг амрларини кундалик ҳаётга таржима қилиб, издошларига ёрдам бериб, уларни ҳукм қилиб, ҳаётини Ислом асослари асосида олиб борди. Ушбу исломий мерос унинг ўлимидан кейин сақланиб қолиши керак эди, лекин фақат шахсий манфаатларини кўзлаганлар хиёнат қилдилар. Бинобарин, одамларнинг хоҳиш-истаклари ва

инжиқликлари Пайғамбар номидан тарқала бошлади. Бундай вазиятда Қуръон ўзининг таниқли ҳадислари ва суннатлари билан Пайғамбарга тааллуқли бошқа урф-одатларнинг моҳиятини аниқлаш учун ишлатилиши мумкин эди. Пайғамбаримиз: «Агар бирон бир кимсанинг қилган иши бизни маъқулламаса, уни қабул қилиниши мумкин эмас деб рад этиш керак», – деб айтганлар. Шундай қилиб, жуда саҳиҳ суннат ва ҳадис билан мутлақо зид бўлган нарса ҳадис эмас деб рад қилиниши керак.

Бир хил мавзунни ўз ичига олган, лекин бир-бирига зид бўлган ҳар хил *Аҳадис* (ҳадис)ни таққослаш қийин ва нозик бўлиб, бунинг учун ақл керак. Агар ҳадис бошқа мазмун-моҳиятга зид бўлганлиги сабабли ишончсиз деб рад этилса, унга яхши сабаб бўлиши керак. Қоидага кўра, ҳадис ва суннат ўртасида зиддият юзага келганда, иккинчисига устунлик бериш керак.

Масалан, урф-одатларда айтилганидек, битта мусулмон олдиндан белгиланган режасидан бошқа ҳеч нарса бўлмайди; шу сабабли, ушбу анъанага кўра, озиқ-овқат миқдори ва ҳаётдаги кунлар сонини кўпайтириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Пайғамбаримиз узоқ умр кўриш, даромадни кўпайтириш мақсадида ибодат қилмасликни маслаҳат бердилар. Бу хабар Анас ибн Моликнинг ҳокимиятига асосланган бошқа бир ҳадисга қарама-қарши бўлиб, у ерда Пайғамбар ўз бандаси бойлик орттириши ва фарзанд кўриши учун ибодат қилгани айтилган. Икки урф-одат ўртасидаги муроасага келиш имконсиз бўлиб туюлади; аммо, биринчиси Пайғамбарга нисбат берилган содда гап (*ҳадис*), иккинчиси эса Пайғамбарнинг (Суннати) га амал қилишдир.

Бешинчи боб

Ақлли фикр орқали ҳадисни тасдиқлаш

Ақл-идрок инсон ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Бу куч инсониятни ер юзидаги энг юкори мавқега кўтариб, тўғри қўллаш орқали инсонийлигини сақлаб қолишга ёрдам беради. Қуръон инсоннинг интеллектуал қудратига катта эътибор қаратган, шунинг учун ҳақиқий имон ва эзгу ишлар ақл-идрок кўрсатмасиз имкони йўқ бўлиб туюлади. Аллоҳ ҳар бир Пайғамбарларнинг ўзлари ақл-идрок қобилиятларини ишга солиб, ўз халқларини илоҳий хабарга чорлади. Агар интеллектуал мулоҳаза қилиш Қуръонни англаш воситаси бўлса, у ҳам ҳадис адабиётининг моҳиятини англаш воситаси бўлиши керак.

Шу нуқтаи назардан, ақлнинг мезонини оддий интеллектуал қобилият деб эмас, балки «соғлом фикр» ёки «соғлом сабаб», яъни худо-онглилик, адолат, ҳалоллик, ростгўйлик, меъёр ва самимийликнинг исломий тамойиллари асосида фараз қилиш қобилиятини белгилаш мумкин эмас. Бу тамойил ал-Бухорий, Муслим ва бошқалар томонидан ёзилган, Муҳаммад Пайғамбаргина қиёмат куни инсоният номидан шафоат қилиш қудрати ва шарафига эга бўлишлари ҳақида ёзган машҳур ҳадисни кўриб чиқишда қўлланилади. Аммо ҳадисда тўрт таниқли пайғамбарлар (Одам Ато, Нух, Иброҳим ва Мусо) ўтмишда гуноҳ қилганликлари учун Аллоҳдан ёрдам сўрашга журъатсизлар деб таърифланган. Шунингдек, урф-одатлар Исони одамларга ёрдам бериш ҳуқуқидан маҳрум қилиб, шафоатнинг шарафли вазифаси фақат Муҳаммад Пайғамбарга берилган. Ушбу урф-одат бўйича Одам Ато таъқиқланган мевани еб гуноҳ қилади, лекин у тавба қилди ва Аллоҳ уни кечирди. Нух ўз халқига қарши ибодат қилганида хато ҳақида гапирган, аммо аслида бу гуноҳ эмас эди. Дарҳақиқат, у инсониятни қутқаришга уриниб кўрди, Аллоҳ унга ер юзида тинчлик ва адолатни ўрнатишда ёрдам беришини илтижо қилди, унинг биринчи қадами жамиятдаги асоциал

унсурларни йўқ қилиш эди. Унинг ибодати аслида инсониятни кутқарди. Иброҳимга келсак, Аллоҳнинг ўзи уни «ҳақиқат одами» деб атади. Мусо ўзининг Ҳаворийликдан олдинги одам ўлдириш гуноҳига ишора қилди, аммо Мусо одамни қасддан эмас, тасодифан ўлдириб, у Пайғамбар бўлиб тайинлангандан кейин энди уни айблаш мумкин эмас эди. Барча пайғамбарлар Аллоҳ томонидан кечирилиш шарафига эга. Ушбу шафоат анъанаси Аллоҳнинг бошқа буюк пайғамбарларига берилган шараф эвазига Пайғамбаримизни юксалтиришнинг энг яхши намунаси дир. Муслим ва ал-Бухорийлар қайд этган яна бир анъана аёлларнинг эркаклар билан таққослаганида диний камситилишини эълон қилади, аммо Қуръон ва Пайғамбарнинг амалларининг қўлланилиши ушбу анъанани ишончсиз деб рад этади. Ушбу бобда инсон ақли ва мантиқ кучи ёрдамида *Аҳадис* батафсил текширилади. Ҳадис матни унинг моҳияти ва мақбуллигини билдиради. Қуръонда кўпинча инсон ақли ҳақиқатни ёлғондан ажратиб турадиган ишончли мезон эканлиги таъкидланган. Бинобарин, барча келиб чиқиши олимлар ва талабалар ҳадисдаги ҳақиқатни кашф қилиш учун ақлларида фойдаланишлари керак.

Олтинчи боб

Ўрнатилган тарих орқали ҳадисни тасдиқлаш

Ушбу бобда ҳадислар матнларида топилган тарихий ўлчовларни тасдиқлаш учун белгиланган тарих мезонига эътибор қаратилди. Тарихни ўрганиш муҳим ва унинг асосий мақсадларидан бири – таълимдир. Идеал ҳолда, тарих инсониятга ўтмишдаги хатоларини тузатишда ва у эришган энг яхши нарсалардан илҳом олишда ёрдам берадиган қўлланма бўлиши керак. Қуръон тарихни ўқитувчи сифатида тақдим этади. Ҳадис адабиётида кўплаб тарихий ривоятлар, шу жумладан, кўпинча тарихга тегишли бўлган мавзулар мавжуд. Ҳисоботлар баъзан воқеани тасдиқлайди

ёки рад этади. Агар маъруза аниқланган воқеага зид бўлса, боғлиқлик нуқтаи назаридан, ҳақиқийлигидан қатъий назар анъанани шубҳали деб ҳисоблаш керак.

Тарихий аниқликни синаб кўриш учун урф-одатларни машхур жанглар, тарихий ёзувлар, туғилган ва вафот этган сана, вақт изчиллиги ва бошқалар билан боғлиқ бўлган тарих билан таққослаш мумкин. Аксинча, саҳиҳ ҳадисларга тарихий маълумотларнинг ишончли манбалари сифатида мурожаат қилиш мумкин, ўз навбатида белгиланган тарихни тўғрилаш мақсадида ҳам. Ҳақиқий *Аҳадис* кўпинча тарихий манбалардир. Масалан, Муслим икки хил урф-одатларни қайд этди, уларнинг ҳар бири Пайғамбарнинг вафотидаги (6527 ва 6328 ёшлари) ёшини кўрсатди. Унинг қарори ушбу анъаналардаги ровийлар занжирининг аниқ ҳақиқийлигига асосланади. Аммо, агар у матнни таниқли тарихий фактлар билан текширган бўлса, у ўз асарида фақат биттасини келтирган бўлар эди. Бошқа олимлар 63 ёшни Пайғамбар вафотидаги энг ишончли ёш деб билишади. Бошқа бир мисолда Мусулмон пайғамбар Маккада башорат қилинганидан кейин 15 йил ва Мадинада ҳижратдан кейин 10 йил қолганлигини ёзган. Муслимнинг маърузаси ўрнатилган тарихга зид, ал-Бухорий маърузасида эса йўқ. Дарҳақиқат, пайғамбар Аллоҳнинг элчиси бўлиб тайинлангандан кейин Маккада 13 йил, ҳижратдан кейин Мадинада 10 йил яшаган.

Еттинчи боб

Ҳадиснинг тўғрилигига нисбатан меъёр

Ушбу бобда ҳадисларнинг бошқа мезон бўйича қабул қилиниши мумкинлиги: мўътадиллик. Ислом мутаносиб ҳаёт тарзи сифатида очилган. Шунинг учун унинг қоидалари ва меъёрлари ҳар нарсада мувозанат тамойилини акс эттириб, унда исломга нисбат

берилган, бўрттирилган ёки ўрта туюлган барча нарсалар имоннинг асл қисми эмас. Пайғамбарнинг издошлари ҳаддан ташқари молпарастлик ва ҳаддан ташқари маънавий маҳрумликдан воз кечишлари кутилмоқда. Ҳаётнинг бир жабҳасидаги мувозанатнинг бузилиши, иккинчисида ҳаддан ташқари манфий даражага олиб келади.

Қуръон инсонни ҳар қандай вазиятда ҳам ўрта йўлни танлашга чорлайди. Пайғамбаримиз экстремизмдан сақланиб, издошларига ҳаётда адолатли ва мувозанатли бўлишни маслаҳат берган. Унинг барча таълимотлари, ҳаракатлари ва баёнотлари меъёрлидир. Шу сабабли, Пайғамбарга тегишли бўлган ҳар қандай ўрта хатти-ҳаракатлар ёки баёнотлар ёлғон ёки тўқима деб рад этилиши керак. Масалан, Пайғамбаримиз вақт ва энергия сарфи жиҳатидан фарз, ортиқча намоз ўқишнинг мутаносиб усулини ўргатган. Бинобарин, ижрочидан кўпроқ вақт ва куч талаб қиладиган урф-одатлар шубҳали бўлиб қолиб, бу ерда ушбу китобда қайд этилганлар ўзларининг ҳикоя занжирларида заифдирлар. Умуман олганда, анъаналар номутаносиб мазмуни асосида рад этилади.

Қуръон сингари, *Аҳадис* ҳам одамга яхши ишлар учун мукофот ва ёмонликнинг жазосини ўргатади. Қуръонда бундай маълумотлар умумий тарзда келтирилган бўлиб, унда ҳақиқатни инкор этиш оғир азоб-уқубатларга ва хорликларга олиб келиб, Аллоҳга итоат қилиш қиёмат куни меҳр билан мукофотланади. Ҳадис адабиётларида эса мукофот ва жазо ҳақида бир неча дақиқали тафсилотлар мавжуд бўлиб, баъзилари муболаға қилинган. Масалан, ҳадисшунослар қуйидаги урф-одатларни фақат матнга асосланиб тўқиш кераклигини аниқладилар: Кимки ухламасдан олдин дуони ўқиса, уни 700000 фаришта улуғлайди; Ётишдан олдин Аллоҳга ҳамду сано сўзларини ўқиган киши туғилган кундаги каби бегуноҳ бўлиб қолади; Бир соатлик дуо айтиш 60 йиллик садоқатдан яхшироқдир ва бошқалар. Ушбу мисолларнинг барчаси муболаға бўлиб, Пайғамбарнинг таълимотига мос келмаслигини кўрсатади.

Саккизинчи боб

Ал-Бухорийнинг тақдирни белгилаш бобида баҳолаш ва талқин

Ушбу боб Ал-Бухорийнинг «*Китаб ал-қадар*» нинг алоҳида бобини муҳокама қилиш ва қайта кўриб чиқишга қаратилган (Олдиндан белгилаш / олдиндан аниқлаш боби). Ушбу 27 урф-одатларни фақат ўзига хос мезонлар бўйича баҳолаш осон эмас ва уларни боб мавзуси, унинг мусулмонлар руҳиятига чуқур таъсир кўрсатиши сабабли бир неча нуқтаи назардан, шунингдек, психологик нуқтаи назардан алоҳида кўриб чиқиш керак. Ал-Бухорийнинг «*Ал-Жамиъ ал-Саҳиҳ*» асари энг машҳур ва ҳурматли аҳадис тўплами ҳисобланиб, кўпчилик томонидан Қуръондан кейинги энг ҳақиқий саҳиҳ китоб ҳисобланади. Китоб мусулмонларнинг онгига катта таъсир кўрсатиб, кенг ўқилган ва бутун мусулмон оламида ислом қонунларининг манбаси сифатида тилга олинган. Унинг тақдирни белгилаш ҳақидаги боби олдиндан ёзилган инсон тақдири тамойилига тегишли бўлиб, унда инсон ҳаёти, шу жумладан, инсоннинг якуний тақдири, инсон туғилишидан олдин бўлганлиги аввалдан белгилаб қўйилган. Ушбу урф-одатлар мусулмонларга инсоний масъулиятни тушуниши учун жуда муҳим бўлиб, пухта ўрганишни талаб қилади. Қуйида намуна келтирилган.

Мусулмон оламида олдиндан белгилаб қўйилган тақдир ҳақида баҳслар Исломнинг биринчи асридан бошлаб олиб борилмоқда. Ушбу назария фойдасига илгари сурилган асосий далиллар баъзи Қуръон *оятлари*га, шунингдек, баъзи урф-одатларга, хусусан ал-Бухорий томонидан *Китаб ал-Қадар* да ҳам ёзилган. У танлаган аъёнлари санадининг ишончилигини синчковлик билан аниқлаган деб ишонилади. Ушбу мезонга кўра, «*Китаб ал-қадар*» да келтирилган урф-одатлар гўёки соғломдир. Бироқ, *матн* мазмуни нуқтаи назаридан 27-аъёнани шубҳа остига олиш учун асос бор.

Одатда ҳадис шарҳларида бешта услубий қисм мавжуд: ровийлар занжири; урф-одат тўғрисидаги хабар; анъаналар тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун бошқа манбалардан ҳисоботлар; ҳадиснинг ўзига хос асослари ва олимнинг ўз фикри, бошқаларнинг фикрларини маъқуллаш ёки рад этиш.

Олимлар бу бобнинг мавзусини ҳар хил тарзда белгилайдилар – *ал-қадар*, шу жумладан, куч; эркак қобилиятлари; Аллоҳнинг чексиз қудрати; Аллоҳнинг амри; таъриф ва илоҳий ҳукм. Олим Ҳамза Муҳаммад Қосим буни Аллоҳни нарсалар содир бўлишидан олдин билиши деб белгилайди ва Ибн Таймийя буни икки ўлчов билан асослайди: келажакдаги яратилиш ишлари ва инсонга тегишли барча нарсалар тўғрисида Аллоҳни абадий билиш; Аллоҳнинг иродаси ҳамма нарсага, шу жумладан, инсоннинг ҳаракатларига қодирлиги. Қуръон *ал-қадар* сўзини барча вариантлари билан 132 марта ишлатади, у маъно контекстга қараб ўзгаради ва тахминан 14 сояда учрайди. Баъзи маънолар ҳам инсоний, ҳам илоҳий жиҳатлар (куч, ваколат)га тааллуқлидир, баъзилари фақат шахсга боғлиқ (баҳолаш, мувозанат, қобилият), бошқалари фақат Худога тегишли. (қатъият, якуний ҳукм)

Қуръонда инсон ҳаётининг тафсилотларини олдиндан белгилаш маъносида Худонинг қарорлилиги таърифи ёки Унинг якуний ҳукми ҳақида сўз юритилмаган. Мантиқан, олдиндан белгилаш тушунчаси Қуръон доирасига деярли мос келмайди. Қуръон одамларга ва жинларга ахлоқий жавобгарликни юклайди ва шунинг учун инсоннинг ахлоқий фикрлари, ҳаракатларини олдиндан белгилаб бўлмайди. Бошқа томондан, инсоннинг жисмоний ва интеллектуал хусусиятларини тўлиқ олдиндан белгиланган деб ҳисоблаш мумкин.

Олимлар олдиндан белгилаб қўйилган инсон ҳаёти ғоясини Қуръонда: «Сизни ва қилган барча ишларингизни Аллоҳ яратди» (37:96), деб шарҳлайдилар. Ибн Ҳожар, Муслим томонидан қайд этилган анъана асосида, бу оят инсон ҳаёти барча тафсилотлари билан олдиндан белгилаб қўйилган деб тахмин қилади. Бироқ,

бу оят одамларнинг ҳаракатлари, яратилиши ҳақида гапирмайди, балки аслида Иброҳим Пайғамбарнинг тош ва ёғочдан ясалган бутларга сиғинадиган халқига айтган сўзлари баёнотларининг бир қисмидир. Оятни ўз мазмунидан ажратиб ўқиш нотўғри тушунмовчилик ва нотўғри талқинларга олиб келади.

Онанинг бачадонида инсон тақдирининг чамаланиши

Китоб ал-Қадарнинг биринчи ҳадисига бу ерда баҳо берилган. Абдуллоҳ ибн Масъуд Пайғамбарнинг сўзларини келтиради: «Бола онанинг қорнида бўлганида, фаришта унинг дини, ишлари, ўлим вақти, тирикчилиги ва у марҳамат топадими ёки «камбағал» бўлишлиги ҳақида ёзиш учун Аллоҳдан буйруқ келадими. Ушбу анъана занжири ҳақиқий, учта асосий мезонга тўлиқ жавоб беради: доимийлик, яхлитлик ва доимий хотира. Бу мезон занжирга, охирги иккитаси (аномалия ва нуқсон йўқ) матнга тааллуқлидир. Бундай ҳолда, анъаналар (тўлиқ матнда) инсоннинг эмбрионал даври илмий нуқтаи назардан маълум бўлганидек, икки ҳафта эмас, балки 17 ҳафта давом этади деб тахмин қилади. Ҳисоботда ишлатиладиган атамалар эмбрионал даврга эмас, балки ҳомила даврига тегишли бўлиши мумкин.

Қуръоннинг баёни (23:13-14) замонавий биология билан бу масалада бир хил тўлиқ мос келади – Пайғамбаримиз даврида микроскоплар ёки бошқа асбоблар бўлмаганлиги сабабли ақл бовар қилмайди. Ал-Бухорийнинг ушбу ўзига хос анъаналарига келсак, эҳтимол мухбирлардан бири инсоннинг эмбрионал ривожланиш давомийлиги тўғрисида хабар беришда хато қилган. Кўриниб турибдики, 17 ҳафталик эмбрионал даврга ишора ҳадисга кейинчалик киритилган бўлиб, бу ҳисобдаги нуқсон (*иллах*) бўлиб, у ҳолда бу ҳисоб тўлиқ эмас деб ҳисобланади.

Муслим худди шу мавзудаги ҳақиқий анъанани қайд этади, аммо ал-Бухорий маърузасида инсоният тақдири 17-ҳафтани ташкил этган бўлса, Муслимнинг ҳисоботида олти ҳафтадан сўнг ташкил этади. Мусулмонларнинг урф-одатлари ҳақиқатан ҳам илмий ҳақиқат билан мос келади. Иккита бир хил ишон-

чли урф-одатлар ўртасидаги зиддиятнинг бундай ҳолатларида улардан фақат биттасини қабул қилиш мумкин. Оқилона нуқтаи назардан, Муслимнинг ҳисоби ал-Бухорийникига қараганда кучлироқдир. Муслимда ички нуқсонлар йўқ ва у ген муҳандислиги соҳасидаги замонавий кашфиётлар билан рози. Ал-Бухорийнинг ёзуви ўзига хос (шадд) кўринади, чунки у Муслимнинг нисбатан ишончли маълумотиغا зид келади.

Инсон ҳаётидаги ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган анъана доирасидаги қўшимча тафсилотларни эслатиб ўтишга асосланиб, ал-Бухорий баёни инсон тақдирини олдиндан белгилашни аниқлатмайди, аксинча Аллоҳнинг ҳамма нарсани билишини ақс эттиради. Ҳисобот аҳли сунна ва қадарийларнинг қарашларига зид, аммо ҳаётга фаталистик ёндашадиганларни қўллаб-қувватлайди. Аммо ал-Бухорийнинг ҳисоботини бутунлай рад этиш ўрнига, ҳисоботдаги хатоларни аниқлаш, уларни бошқа мавжуд бўлган версияларга мувофиқ тузатиш оқилона кўринади. Диққат билан ўрганиш олимларга ҳисоботни қайта ишлашга ёрдам беради, чунки бу тушунчадан 42 кун ўтгач, тақдир бошланади ва Аллоҳ умр кўриш давомийлиги, амаллари, яшаш ва характерини белгилайди. Инсон умри тугашидан сал олдин уни тақдир (*ал-ки-таб*) кутиб олиб, натижада у жаннатга олиб борадиган ҳамма нарсани қила бошлайди. Ушбу ёндашув ривожланишнинг дастлабки олти ҳафтаси жуда муҳим бўлган илмий билимларга мос келади. Ҳисоботнинг сўнгги қисмида тақдирнинг инсон устидан ҳукмронлиги ҳақида гап боради, бунинг учун у жаннатга ҳам, дўзахга ҳам лойиқдир. Эҳтимол, тақдир (*ал-ки-таб*) инсон ҳаётидаги йўл-йўриқлар, алданишлар, шунингдек, мукофотлар ва жазоларнинг умумий қоидаларини аниқлатади. Йўл-йўриқ ва алданиш, керак бўлганда, шахсга боғлиқ. Инсон Худонинг хабарини қабул қилишни ёки рад этишни ўзи хоҳлайди. Қуръонда шундай дейилган: «У шу билан кўпларни адаштиради ва кўпларни тўғри йўлга бошлайди; лекин У адашганларни эмас, балки фосиқларни қўзғатади». (2:26) Тақдирнинг инсондан устунлиги, инсон ҳаёти солиҳлик ва ёвузликнинг абадий илоҳий ҳукмронлиги томонидан бошқарилишини аниқлатади.

Бошқаларнинг ҳуқуқларини бузишни тақиқлаш

Ал-Бухорийнинг яна бир урф-одати мусулмон аёлларни Аллоҳга таваккал қилишга ва никоҳда Ундан ёрдам сўрашга ўргатади; Сиз бошқаларнинг нарсасини тортиб ололмайсиз, лекин муносиб эрни топиш учун тўғри йўлда ҳаракат қилиш керак: «Пайғамбаримиз айтдилар». Ҳеч бир аёл бўш косани топиш ва ўз никоҳини тузиш учун синглисидан ажралишни талаб қилмаслиги керак, чунки у ўзигагина буюрилган нарсани олади. Ушбу анъана тарих давомида давом этмоқда ва бугунги кунда замонавий жамиятда аёллар учун муносиб эрларнинг етишмаслиги, бу турмуш қурмаган ва қурган аёллар ўртасида рашк муаммосига олиб келади. Жамият билан эркин мулоқот заиф муносабатларга олиб келганда, кутилаётган аёл янги имкониятни қўлга киритганда ажралиш якуний натижага айланади. Ушбу урф-одат, биродаридан хотинига уйланиш учун ажралишини сўраши мумкин бўлган эркакка нисбатан тенг равишда қўлланилади. Шунинг учун анъаналар ҳақиқийдир.

Аллоҳ ҳамма нарсанинг ягона эгасидир

Бу ал-Бухорий ва бошқа жуда ишончли ровийларнинг урф-одати, ҳамма нарса белгиланган вақтда содир бўлишини ва «Аллоҳ берган нарса Униқидир, қайтариб оладиган нарса Униқидир» деб тасдиқлайди. Бу анъанага кўра Пайғамбарнинг қизи, уларнинг ўғли сўнгги нафасини олаётгани ва Пайғамбаримиздан уни кўришини сўраганлиги ҳақидаги хабар юборди. Ўлаётган болани тиззасига ётқизишганда, Пайғамбарнинг кўзлари ёшга тўлди ва у: «Бу Аллоҳ бандаларининг қалбига берган шафқатидир. Аллоҳ раҳмдил бандаларига раҳм-шафқат қилади». Ушбу анъана қуйидаги фикрларни ифодалайди: ўлим муқаррар; инсон ҳаёти Аллоҳникидир; ўлим Аллоҳ тайинлаган вақтда содир бўлади; ўлаётган кишининг қариндошлари сабр-тоқатли бўлишлари ва Аллоҳдан яхшилик умид қилишлари керак; ўлаётган одамга ташриф буюриш яхши анъана; Аллоҳ инсонни юмшоққина қилди; Аллоҳ бошқаларга раҳм қиладиганлар билан биргадир.

Пайғамбарнинг башоратлари

Пайғамбар келажакда дунё охиригача нима бўлишини аниқ тасвирлаб берган нутқ сўзлаганлиги яна бир нотўғри тушунча. Ҳикоялар занжири заиф ва бузилган бу анъана ал-Бухорий томонидан ёзилган бўлса ҳам, уни ҳақиқий деб ҳисоблаш мумкин эмас. Шунингдек, агар Пайғамбар бундай маъруза қилган бўлса, бу башорат талаб қиладиган улкан тафсилотларни ёритиш учун бир неча ҳафта, балки бир неча ой ўтиши керак эди. Ушбу анъана, шубҳасиз, муболага. Пайғамбарнинг машҳур қиссасида бундай нутқ ҳақида сўз юритилмаган. Ҳадис манбаларида Пайғамбарнинг ушбу хабарни шубҳа остига қўядиган башоратлари кўп.

Одам Ато билан Мусо ўртасидаги баҳс

Ал-Бухорий томонидан ёзилган эътирозли хабарда, Одам Ато билан Мусо ўртасида жанжал бўлган деб даъво қилмоқда, Мусо Одам Атонинг жаннатдан бизнинг сурғунимизга сабаб бўлганини айтган. Анъанага кўра, ушбу баҳс давомида Мусо Одам Атонинг номига мурожаат қилган. Шунга қарамай, пайғамбар отасига исмини айтиши тўғри эмас. Иккинчидан, ўғли хатоси учун отани айбламаслиги керак. *Иҳсан* (мукаммал даволаш) тамойилини қўллаши керак. Мусонинг сўзлари художўй отага нисбатан художўй ўғил учун қаттиқ ва ноўрин. Шунингдек, нега Мусо Одамни Аллоҳ уни кечиргани учун айблади? Мусо ваҳий олганидан бери, унга Одамни жаннатдан ҳайдашда Шайтоннинг роли ҳақида хабар берилган бўлиши керак. Аллоҳга кўра, бунда Одам Ато эмас, Шайтон айбдор. Бироқ, хабарга кўра, Мусо Одам Атони айблади. Бу жуда ажойиб ва ишониб бўлмайдиган.

Ота-бола муносабатлари ҳақида Аллоҳ барча пайғамбарларига ушбу муносабат тамойилларини очиб берган бўлиши керак. Бундан ташқари, *иҳсан* тушунчаси Мусонинг қонунида аллақачон мавжуд бўлган ва бундай муносабатларни бошқарган. Мусонинг Одам Ато ҳақидаги саволига асос бериш учун Иброҳим пайғамбар ҳам отаси билан баҳслашган, 19:41-48 га мурожаат қилиш мумкин. Бироқ, Мусо Одам Атони хатоси учун ҳукм қилди, у учун аллақачон кечирилди, Иброҳим эса бутпараст отасини бут-

парастиги учун қораламади, аксинча у билан исталмаган бут-парастиқдан воз кечишини илтимос қилди. Маҳкум қилиш ва ишонч бошқа нарсалар. Оқсоқолларни қоралаш номақбул, аммо оқсоқолларни ёмонликдан қочишга ундаш жуда мақтовга сазовор.

Аллоҳнинг мутлақ ҳуқуқлари

Ал-Бухорийнинг хабарида айтилишича, Пайғамбар намоздан кейин: «Ёлғиз Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Унга шерик йўқ; Илоҳим! Ҳеч ким сенинг берган нарсангни ушлай олмайди; ушлаган нарсангни ҳеч ким қайтаролмайди; Унга қарши сизга ҳеч қандай куч сарфлаш мумкин эмас», – деб айтган. Ал-Бухорий томонидан ушбу анъана версиялари занжири жуда ишончли. Пайғамбар томонидан ўқилган ва ибодатдан сўнг дарҳол айтилган сўзлар Аллоҳнинг инсонга нисбатан ўрнини доимо ёдда тутиш кераклигини эслатиб туради. Бошқа динлардан фарқли ўлароқ, Ислому Аллоҳнинг сифатларини аниқ ва равшан қилади. Бошқа оятларда у баъзан инсон томонидан даъво қилинган бўлса, Ислому мусулмонларга ҳеч қачон Аллоҳга қарши чикмасликни ўргатади; У қудратли, осмон ва ердаги ҳамма нарса Унга тегишли ва Унинг ваколати. Ушбу анъана Аллоҳ таоло неъматларини озод эта олмаслигини ва ушлаб туролмаслигини таъкидлайди. Шунинг учун у ҳақиқий деб ҳисобланади.

Эпидемия сабаб бўлган фожиали ўлим

Пайғамбарнинг рафиқаси Оиша ундан вабо ҳақида сўради. Ушбу анъана бўйича Пайғамбар: «Бу Аллоҳ хоҳлаган кишига юборган азобларнинг сабаби эди. Аммо энди Аллоҳ уни мўминлар учун раҳмат манбаи қилди. Вабо билан касалланган шаҳарда бўлган, Аллоҳнинг ажридан сабр ва умид туфайли уни тарк этмаган киши; Аллоҳ унга тайёрлаган нарсадан бошқа унга ҳеч нарса тушмаслигини билади, шунингдек, ким ўлатдан ўлса, шаҳид каби мукофотланишини билади», – деб айтдилар. Ушбу занжирнинг барча тавсирлари жуда ишончли ва унинг матни исломий тамойилларга мос келади. Ислому дини ўз тарафдорларига ҳар қандай вазиятда сабрли бўлишни маслаҳат беради. Эпидемия би-

лан оғриган шаҳар кўпинча ташки дунёдан узилиб қолиб, карантин ҳолатида бўлади, шунинг учун унга ҳеч ким кира олмайди ва чиқа олмайди. Одамлар ўлимга олиб келадиган касалликдан кўрқиб яшайдилар, аммо одамларни бу офатдан фақат Аллоҳ қутқаради. Мусулмонлар, албатта, ўлим уларни ютиб юборишига ишонишади, шунинг учун касал шаҳардан қочиш ўлимдан халос бўлишни кафолатламайдилар. Пайғамбарнинг ушбу урф-одати издошларга Аллоҳга ишонишни тавсия қилиб, уларни ҳаёт ва ўлимнинг ягона манбаи Аллоҳ эканлигини унутмасликка чақиради. Кимки вабодан вафот этса, сабр-тоқат билан кутиб, азоб-уқубатлари учун Аллоҳнинг марҳаматига умид қилса, қиёмат куни савобини олади. Аммо, бу ҳадис ал-Бухорий таклиф этган мавзуга тўғри келмайди ва ҳатто буюк шарҳловчилар ҳам унинг бобга киритилганлигини оқлай олмадилар.

Аллоҳнинг иродаси

Ушбу анъана, Пайғамбаримиз айтганларини: «Аллоҳга қасамки, агар Аллоҳнинг иродаси бўлмаганида, биз тўғри йўлга бормаган бўлар эдик ва ибодат ҳам, рўза ҳам тутололмас эдик. Аллоҳим! Бизни тинчлантиргин ва бизни зулм қилган бутпарастлар томонидан исталмаган жангда кучли қилгин», – деб айтади. Ушбу шеърини сатрлар Қуръоннинг асл руҳини ҳамда Пайғамбарнинг ғамхўрлиги, самимий ниятларини ва Аллоҳга қилган илтижоларини англатади. Бу анъана бизга Аллоҳга қандай мурожаат қилишни ўргатади. Аллоҳга даъват нафақат ўз хоҳиш-истаклар ҳақида гапиради, балки ҳаётга амалий муносабатни ҳам шакллантиради. Инсон чинакам йўлда юриш учун кўлидан келганча ҳаракат қилиш керак, шунингдек, йўл-йўриқлар инсон томонидан олинмаслиги, фақат Аллоҳнинг инъоми ва буюк имтиёзи эканлигини тушуниши ва билиши керак.

Аллоҳ Қуръонни нозил қилганида, у аллақачон бутун инсониятга етакчилик учун зарур бўлган барча нарсани берган эди. Инсоннинг ўша пайтдаги ва ҳозирги ўрни-буни ўқиш, тушуниш ва қўллаш эди, чунки ҳақиқатан ҳам Оллоҳ инсониятга бунинг учун қодирлик, қобилият ва жасрат ато этган.

Муаллиф

ИСРОП ХОН Ҳиндистоннинг Алигарх Мусулмон Университетида талабаларга маъруза ўқийди, у илоҳиёт фанлари номзоди илмий даражасига эга. Шунингдек, айни вақтда Малайзия Халқаро Ислом Университетининг (ИИУМ) Қуръон ва суннатни ўрганиш кафедраси профессори. У талабаларга билим бериш билан бирга, Қуръоншунослик ва ҳадисшунослиқдан тадқиқот ишлари олиб боради.

ИСРОП ХОН исломшуносликка оид бир қанча китобларни араб тилидан урду, инглиз ва ҳинд тилларига таржима қилган ва инглиз тилидаги бир қанча асарларнинг муаллифи: Қуръоншунослик: Кириш (2000), Назария: Бекор қилиш: Танқидий баҳо (2006) ва Қуръонни тушуниш: мулоҳазалар. (2006)

Интеллектуал нутқ (ИИУМ) каби бир қатор халқаро академик журналларнинг таҳририят кенгашида, шунингдек, халқаро эксперт журналларида бир қатор илмий мақолаларини нашр этди ва халқаро конференция ва семинарларда кўплаб мақолаларини тақдим этди.

ҲИТИ китобларининг қисқача сериялари – бу китобнинг асл мазмуни тўғрисида ўқувчиларга тушунча бериш учун мўлжалланган қисқача шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашридир.

Бугунги мураккаб, беқарор, сохта ва қалбаки дунёда ҳадислардан фойдаланиб, экстремистик хатти-ҳаракатларни қонунийлаштириш, зўравон фатволар бериш, уларни қабул қилиш ва очикдан-очик зўравонликни оқлаш, айниқса, аёлларга нисбатан қўлланиладиган оқибатлар нафақат осон, балки хавфли ҳамдир.

Исрор А. Хон ушбу китобида оғзаки ва ёзма анъаналарнинг тарихий ривожланиши ҳамда қатор амалга оширилган уйдирма қалбакилаштириш уринишлари ҳақида батафсил маълумот беради. Муаллиф кенг миқёсда «сахих» деб қабул қилинган баъзи ҳадисларни батафсил танқид қилади.

Мумтоз олимлар томонидан қабул қилинган мезонларга тўхталиб, сахих ҳадисларнинг *матн* мазмунига эмас, балки ровийлар занжирининг давомийлиги ва аниқлигига диққатни жамлаш, Пайғамбар (С.А.В.) бошқа ҳадисларга бевосита зид бўлган баъзи ҳадисларни киритилишига олиб келиб, ўзига хос бўлмаган нурда ёки Қуръон таълимотига зидлик, акс эттирмайди деб таъкидлайди.

Бугунги кунда бизда мавжуд бўлган таниқли тўпламлар ҳадисшунослик илмининг ривожланиши натижасида амалга оширилиб, мусулмон уламолари уларнинг машаққатли меҳнати ҳамда ҳадис адабиётини энг яхши даражада сақлашга қўшган уларнинг қобилиятлари, беқиёс ҳиссалари учун чуқур миннатдорчиликка лойиқдирлар. Бироқ, Исрор Аҳмад Хон таъкидлашича, жараён давом этиб, шунинг учун ҳозирда ҳадисларни тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган ёпиқ эшиклар сиёсати диққат билан кўриб чиқилиши керак.